

Κόμματα και αγροτική κρίση στην Πελοπόννησο στα τέλη του 19ου αιώνα

Ο ρόλος των πολιτικών κομμάτων, ως μηχανισμών ενσωμάτωσης στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού, αποτελεί ένα από τα κυριότερα προβλήματα της κοινωνικής μας ιστορίας. Στο σημείωμα αυτό θα ασχοληθούμε με τη λειτουργία των κομμάτων, ως μηχανισμού διαχείρισης των τοπικών εντάσεων και εκτόνωσης των πολιτικών κρίσεων, κατά την περίοδο της σταφιδικής κρίσης στην Πελοπόννησο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου και των πρώτων του 20ου αιώνα. Θα αναφερθούμε, κυρίως, στον τρόπο λειτουργίας των τοπικών κομματικών δικτύων και τις διασυνδέσεις τους με τοπικούς μηχανισμούς διαχείρισης της σταφιδικής οικονομίας. Το ιστορικό πλαίσιο που ορίζει την ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα στους σταφιδοπαραγωγούς και σε τοπικά, αλλά και ευρύτερα πολιτικά και κομματικά δίκτυα, συμπίπτει με την περίοδο συγκρότησης και κρίσης ενός οικονομικο-κοινωνικού μοντέλου που στηρίχθηκε στην παραγωγή της σταφίδας.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής σκηνής κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι ο δικομματισμός και οι συνεχείς εναλλαγές των λεγόμενων «βασικών» κομμάτων στην κυβερνητική εξουσία.¹ Η συνθήκη

1. Από το 1878 ως το 1895 αναδείχθηκαν δεκαπέντε κυβερνήσεις. Ο Χαρίλαος Τρικούπης εκλέχθηκε ως πρωθυπουργός έξι φορές ενώ ο βασικός πολιτικός του αντίπαλος Θ. Δηληγιάννης τέσσερις. Σχετικά με το δικομματισμό που κυριάρχησε κυρίως την περίοδο 1870-1909, βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά το 19ο αιώνα», στο, Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*

αυτή διαμόρφωσε το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι επεξεργασίες και οι περισσότερες προτάσεις που διατυπώθηκαν στη βιβλιογραφία, ως προς τις σχέσεις των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι βασικοί άξονες των παραπάνω απόψεων θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε δύο: Πρώτον, η κοινοβουλευτική διαμάχη δεν ανάγεται σε κοινωνικές/ ταξικές διαφοροποιήσεις, αλλά σε αντιπαλότητες προσωπικού χαρακτήρα, οι οποίες αναπαράγουν την κυριαρχία μιας «πολιτικής ολιγαρχίας» στο πολιτικό πεδίο.² Δεύτερον, τα αγροτικά στρώματα δεν απέτελεσαν κατά την περίοδο αυτή ένα σύνολο με πολιτική συνείδηση, ώστε να διατυπώνουν και να διεκδικούν τα δικά τους κοινωνικά αιτήματα, κατά τρόπο αυτόνομο.

Η έλλειψη μιας «πολιτικοποιημένης κινητοποίησης» εκ μέρους αυτών των αγροτικών στρωμάτων, συνεπάγεται τη συναίνεση και ένταξή τους στο πολιτικό σύστημα, ενώ «το ρόλο των ομάδων πίεσης ασκούσαν αποκλειστικά άτομα προερχόμενα, κυρίως, από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες, που λόγω των πελατειακών σχέσεων κινητοποιούσαν ευρύτερες λαϊκές μάζες προς επίτευξη ατομικών διεκδικήσεων».³ Η «πολιτική ολιγαρχία» προκαλεί ιδεολογική σύγχυση στον αγροτικό κόσμο και εξασφαλίζει την ανοχή του, παρεμποδίζοντας ταυτόχρονα την ανάπτυξη ενός αγροτικού κινήματος.

Το ζήτημα αυτό, της ιδεολογικής «σύγχυσης» ή «ενσωμάτωσης» των αγροτών σε ιδεολογικά πλαίσια που καθορίζονται από τα πολιτικά κόμματα-

---

και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα. 1844-1936, Θεσσαλονίκη, Studio University Press, 1984, Σ. Καραγιάννης, Το τριχουπικό κόμμα. 1872-1895, Αθήνα, Αναστασίου, 1989.

2. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο, Γ. Κοντογιώργης, Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 137, Γ. Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση. 1880-1909, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σσ. 115-116. Σχετικά με το ζήτημα της μετάβασης από τις φατρίες στα κόμματα, βλ. Ν. Κοταρίδης, «Από τις φατρίες στα κόμματα», στο, Θ. Σακελλαρόπουλος, Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Κριτική, 1993, σσ. 25 κ.ε.

3. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα. 1833-1881, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, σ. 204, Ν. Διαμαντούρος, «Εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού», ό.π., σ. 62, Γ. Δερτιλής, Κοινωνικός μετασχηματισμός, ό.π., σ. 118

τα της εποχής, προκάλεσε τη διατύπωση ποικίλων απόψεων. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί στο σημείο αυτό, αφορά στη θεώρηση της ιδεολογίας, ως ένα μονοσήμαντο σύστημα αξιών και στατικών μορφών πρόσληψης της καθημερινότητας, στο πλαίσιο της οποίας δρούν και αναπαράγουν την καθημερινότητά τους οι άνθρωποι. Αν υποθέσουμε πως η ιδεολογία δεν είναι αφηρημένη έννοια που επεξηγεί απλώς τα αποτελέσματα της κοινωνικής δράσης, αλλά αντίθετα μια πρακτική που λειτουργεί ως κίνητρο ενεργοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων και της δράσης που ασκούν, τότε η απάντηση το προηγούμενο ερώτημα τίθεται με διαφορετικούς πλέον όρους.⁴ Το πώς η ιδεολογία προσδιορίζει τη δράση των ανθρώπων, ώστε να διευθετούν τις μεταξύ τους σχέσεις, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο επενεργεί η πολιτισμική δυναμική μιας κοινωνίας, και από τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία μεταφέρεται στο πλαίσιο που ορίζει η ιστορική συγκυρία. Τότε μόνο τα δρώντα υποκείμενα μπορούν να κατανοηθούν ως μέσα διαμόρφωσης, διατήρησης και αναπαραγωγής της ιδεολογίας από την οποία διακατέχονται.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε τις παραπάνω υποθέσεις στο ζήτημα της σχέσης των μικροϊδιοκτητών σταφιδοπαραγωγών με τα πολιτικά κόμματα θα πρέπει να εξετάσουμε: α) τις συνθήκες παρέμβασης των κομματικών μηχανισμών στη συγκρότηση και οργάνωση του σταφιδικού μοντέλου, καθώς επίσης τους όρους πρόσληψης και υποδοχής των συνεπειών της εκ μέρους των αγροτών· β) την εμβέλεια και τη δυναμική της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης να επηρεάζει αυτούς τους όρους, όταν ανατρέπονται κανονικότητες που διέπουν τη λειτουργία των σταφιδικών σχέσεων και την καθημερινότητα των παραγωγών.

Οι σχέσεις που διαμόρφωσαν την πορεία του σταφιδικού μοντέλου εξελίχθηκαν σε ένα πλαίσιο, βασικό γνώρισμα του οποίου αποτελεί η αστάθεια. Αυτή προκαλείται τόσο από εξωτερικούς όσο και από εσωτερικούς παράγοντες. Οι πρώτοι έχουν να κάνουν με τη μορφή διακίνησης του προϊόντος της σταφίδας, η οποία ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις

4. J. Fiske, *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνιακή κουλτούρα, 1992.

αλλαγές που υπαγόρευε κάθε φορά η διεθνής αγορά (αυξομειώσεις όγκου κατανάλωσης, ανάλογα με την εκάστοτε συγκυριακή ζήτηση, απότομες διακυμάνσεις των τιμών, κλπ.). Από το 1857 ως το 1897, η εξέλιξη των τιμών και ο όγκος των εξαγόμενων ποσοτήτων σταφίδας καθιστούν εμφανές το ασταθές πεδίο, πάνω στο οποίο κινείται η εμπορική δραστηριότητα που αναπτύσσεται γύρω από το προϊόν.⁵ Οι εσωτερικοί παράγοντες αφορούν διαφοροποιήσεις που ενυπάρχουν στη φύση του σταφιδικού συστήματος, οι οποίες μεγιστοποιούν τα ενδεχόμενα αστάθειάς του. Οι ιδιαίτερες φυσικές συνθήκες καλλιέργειας που επικρατούν στις σταφιδοφόρες ζώνες διαφοροποιούν ταυτόχρονα τους όρους δανεισμού των αγροτών από τα τοκογλυφικά δίκτυα, τα έξοδα καλλιέργειας, την ένταξή τους στα δίκτυα διακίνησης, στην αποδοχή ή μη συγκεκριμένων τιμών πώλησης του προϊόντος τους, κλπ.⁶

Το πεδίο όπου εξελίσσονται οι όροι συγκρότησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που θεμελιώνουν το σταφιδικό μοντέλο, εκβάλλει με την πάροδο του χρόνου στην ανάπτυξη μηχανισμών ισορροπίας, ώστε να μειώνονται οι εντάσεις που προκαλούν οι προαναφερόμενοι παράγοντες αστάθειας. Τους μηχανισμούς αυτούς αναλαμβάνουν να συστήσουν τα τοπικά κομματικά δίκτυα περιοχών (τοπικοί βουλευτές, κομματάρχες), η οικονομική και κοινωνική ζωή των οποίων στηρίζεται στη σταφιδοκαλλιέργεια, καθώς επίσης και οι εκπρόσωποι τοπικών δικτύων διαμεσολάβησης: οι τελευταίοι διαπραγματεύονται με την πολιτική κεντρική εξουσία — πάντοτε δια μέσου των τοπικών κομματικών δικτύων — καλύτερους όρους λειτουργίας του συστήματος με βάση τοπικές ανάγκες.

Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, η σχέση αυτών των τοπικών μηχανισμών είναι αμφίδρομη και συνεπάγεται την αλληλεξάρτησή τους. Η εύρυθμη λειτουργία τους επιτυγχάνεται μέσω μιας διαρκούς και εξελισσόμενης επικοινωνίας μεταξύ τους, που στηρίζεται στην εναλλαγή ρόλων. Ο

5. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στην Πελοπόννησο*, τ. Α', Αθήνα, Μ.Ι./Ε.Τ.Ε., πίνακες 56, 57 και σελίδες 251, 252 αντίστοιχα.

6. Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία. 1893-1905», στο, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νεοελληνική κοινωνία, ό.π.*, σσ. 97-100.

έμπορος ή μεγαλοκτηματίας διαμεσολαβητής μετατρέπεται σε κομματάρχη ή, ακόμα, υποψήφιο των δημοτικών και εθνικών εκλογών· ο τοπικός κομματικός παράγοντας ασχολείται με τη σταφιδική οικονομία, έτσι ώστε να ενισχύσει τη θέση του στα κομματικά δίκτυα, στα οποία είναι ενταγμένος. Οι δύο μηχανισμοί δεν ταυτίζονται, αλλά, μέσω των συμπληρωματικών λειτουργιών που διεκπεραιώνουν, κατορθώνουν να προβάλλουν την εικόνα της σταθερότητας για ένα σύστημα που από τη φύση του εμπεριέχει τον κίνδυνο κλονισμού, εξαιτίας τόσο της αστάθειας στο διεθνές εμπορικό δίκτυο της σταφίδας, όσο και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων όπου παράγεται.

Η μορφή, όμως, ένταξης των μικροϊδιοκτητών αγροτών στους μηχανισμούς του σταφιδικού μοντέλου συνεπάγεται την αδυναμία τους να διαχειριστούν αυτόνομα τους όρους των δραστηριοτήτων τους μέσα σε αυτό. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, από τη μια κατοχυρώνει «από τα πάνω» τους καλλιεργητές ως μικροϊδιοκτήτες, εντάσσοντάς τους σε ένα πολύπλοκο και όχι ενιαίο σύστημα παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος· από την άλλη, δεν αλλοιώνει τα παραδοσιακά δομικά στοιχεία που προσδιορίζουν τις κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξης και αναπαραγωγής τους. Διότι, η παρουσία τους σε ένα οργανωμένο και συγχροτημένο κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο, κατά τρόπο «σύγχρονο», θα απαιτούσε αντίστοιχα πολυπλοκότερες μορφές διαπραγμάτευσης και κοινωνικής οργάνωσης.

Η συνθήκη αυτή συνδέεται στενά με το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στους αγρότες και τα πολιτικά κόμματα· οι σταφιδοπαραγωγοί, μη μετέχοντας σε ένα διαρκή μετασχηματισμό του μοντέλου, μια διαδικασία, όμως, που θα αλλοίωνε τους κοινωνικούς όρους αναπαραγωγής τους, αδυνατούν να αρθρώσουν ένα αυτόνομο κοινωνικό λόγο διαπραγμάτευσης. Το ρόλο αυτό αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν οι εκπρόσωποι του μηχανισμού της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης, που συνδέονται άμεσα με τα τοπικά κομματικά δίκτυα.⁷ Οι τελευταίοι αντλούν το κύρος τους — σημαντικό στοιχείο για την αναπαραγωγή της κυριαρχίας τους στους μηχανισμούς της τοπικής εξουσίας— από τη δυνατότητα πρόσβασης

7. Αυτόθι, σ. 112.

τόσο στα οικονομικά κέντρα, όσο και, κυρίως, στα πολιτικά κόμματα.

Ουσιαστικά, διευκολύνουν την προσέγγιση των αγροτών μικροϊδιοκτητών στα πολιτικά κόμματα, και εξασφαλίζουν την εξάρτησή τους από τα κομματικά δίκτυα, αφού ο κομματικός λόγος φαίνεται να εκφράζει τις τοπικές ανάγκες· ο λόγος των τοπικών βουλευτών είναι άμεσα αναγνωρίσιμος στην τοπική κοινωνία. Επίσης, συμβάλλουν στο να διασυνδεθούν οι υπάρχουσες μορφές συλλογικής διαπραγμάτευσης (κτηματικοί και εμπορικοί σύλλογοι) με τους τοπικούς κομματικούς μηχανισμούς. Έτσι, οι μηχανισμοί των κομμάτων μεταφέρουν τα κοινωνικά αιτήματα σε πεδία που επικοινωνούν με την κεντρική εξουσία. Η τελευταία αποκτά έτσι τη δυνατότητα διαμόρφωσης απαντήσεων προς ένα κοινωνικο-οικονομικό χώρο που δεν είναι ενιαίος, αλλά ενοποιείται, τουλάχιστον πολιτικά, μέσω των κομμάτων, χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται ουσιαστικά και σε κάποια άρση και ενοποίηση των τοπικών ιδιομορφιών.

Η ύπαρξη τοπικών αντιπαλοτήτων που προκύπτουν απ' τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής, καθιστά τη σχέση των κομματικών δικτύων με τους μηχανισμούς της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης ακόμη πιο στενή και αναγκαία. Από τη μια, ανανεώνεται η εξάρτηση των αγροτών από τους παραπάνω μηχανισμούς, αφού θεωρούνται ικανοί να διευθετούν τις αντιπαλοότητες και να διεκδικούν τα τοπικά συμφέροντα. Από την άλλη, τα κόμματα ενοποιούν κοινωνικά αιτήματα που προέρχονται από ένα κοινωνικό χώρο με διαφορετικά και αντικρουόμενα συμφέροντα (κυρίως κατά την περίοδο της κρίσης), έτσι ώστε η κεντρική πολιτική εξουσία να ορίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτυγχάνεται η τελική διευθέτησή τους.

Η άρρηκτη σχέση των μηχανισμών της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης με εκείνους των κομμάτων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η τάνυση των μικροϊδιοκτητών με τα πολιτικά κόμματα δε σημαίνει υποχρεωτικά και ενσωμάτωσή τους στις πολιτιστικές-ιδεολογικές αρχές, τις οποίες αυτά επικαλούνται. Μια τέτοιου τύπου ενσωμάτωση θα είχε ως προϋπόθεση δύο συνθήκες: καταρχάς, μια ισχυρή εσωτερική δόμηση των κομμάτων, ώστε να διευθετούν τα επιμέρους προβλήματα σε ένα απόλυτα ελεγχόμενο πεδίο επεξεργασίας και διαχείρισης των κοινωνικών αιτημά-

των, χωρίς να έχουν την ανάγκη προσφυγής σε τοπικούς μηχανισμούς διαμεσολάβησης. Σε αυτή την περίπτωση, τα κόμματα θα μπορούσαν να παρέμβουν, αλλοιώνοντας τις πολιτιστικές και ιδεολογικές αξίες που είναι κυρίαρχες στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία και να επιβάλλουν όρους που ανταποκρίνονται στους δικούς τους στρατηγικούς προσανατολισμούς και αρχές κοινωνικής οργάνωσης. Επίσης, προϋποτίθεται μία ιστορική περίοδος πολιτισμικής κρίσης, στο επίκεντρο της οποίας θα βρίσκονται τα συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, αμφισβητώντας τις παραδοσιακές αξίες, οι φορείς των οποίων ήταν αυτά τα ίδια.

Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε συνέβη. Οι θεσμικοί όροι συγκρότησης των σταφιδικών σχέσεων που προέκυψαν από την αγροτική μεταρρύθμιση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαρκούς μετασχηματισμού· αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα μιας ταχείας προσαρμογής των κυρίαρχων συμφερόντων σε συνθήκες που πρόσφεραν διευρυμένες δυνατότητες κέρδους. Η επιχείρηση αυτής της προσαρμογής δεν ήταν ικανή από μόνη της να συμβάλει ταυτόχρονα στη δημιουργία πολιτισμικών ρηγημάτων στον κοινωνικό χώρο που καταλαμβάνουν οι παραγωγοί.

Στη διαμόρφωση αυτής της κατάστασης συνέβαλε αποφασιστικά η μεγάλη ζήτηση σταφίδας από τη διεθνή αγορά και η ανάγκη άμεσης εκμετάλλευσης της ευνοϊκής συγκυρίας εκ μέρους των αγροτών, των εμπόρων και όσων άλλων ενέχονται στη σταφιδική οικονομία. Επίσης, το γεγονός ότι οι γεωργικές σχέσεις που προηγήθηκαν της αγροτικής μεταρρύθμισης (ενοικίαση εθνικών κτημάτων, αντίληψη περί ισόβιας κάρπωσης της γης) δεν παρακίνησαν τους σταφιδοκαλλιεργητές να δράσουν προσανατολιζόμενοι στη μεταβολή των σχέσεων αυτών. Έτσι, δεν προηγήθηκαν μακρόχρονες εκδηλώσεις κοινωνικής πίεσης που, πιθανώς, θα είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή ενός αυτόνομου αγροτικού κινήματος και, συνακόλουθα, τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου διαπραγματευτικού λόγου, καθώς επίσης και την πολιτισμική διαφοροποίηση αυτού του κοινωνικού στρώματος. Κατ' αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται η ομαλή μετάβασή του σε συνθήκες ενός «σύγχρονου» κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου, διατηρώντας ταυτόχρονα τους παραδοσιακούς όρους κοινωνικής αναπαραγωγής τους.

Η ομαλή προσαρμογή των παραδοσιακών πολιτισμικών αξιών στο χώρο των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου απέτρεψε, όμως, την ιδεολογική ενσωμάτωσή τους στους κομματικούς μηχανισμούς. Οι μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί προσεγγίζουν και «χρησιμοποιούν» τα κομματικά δίκτυα ως διαύλους διαπραγμάτευσης με τους κεντρικούς μηχανισμούς της εξουσίας. Και τούτο, διότι οι αγρότες δε μπορούν να οργανώσουν ένα αυτόνομο πεδίο απαντήσεων στις προκλήσεις της «σύγχρονης» οργάνωσης του σταφιδικού μοντέλου, αφού δε μετέχουν στη διαδικασία εξέλιξής της. Έτσι, η θεωρούμενη «ταύτιση» των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα δε σημαίνει ότι τα τελευταία επιβάλλουν τις αρχές τους, επειδή επεξεργάζονται και προβάλλουν στρατηγικούς στόχους και μέσα διεύθετησης των κοινωνικών συγκρούσεων. Η αυτόνομη θέση των αγροτών στο πολιτικό σύστημα συνδέεται με τη διαμόρφωση ισορροπιών που θα τους επέτρεπαν να συντηρήσουν και να αναπαράγουν τους παραδοσιακούς όρους ζωής. Για αυτό το λόγο, αποδέχονται όρους που καθορίζονται στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος και διαμεσολαβούνται από τους μηχανισμούς της τοπικής διαπραγμάτευσης.

Ο έμπορος ή μεγαλοκτηματίας διαμεσολαβητής ασκεί τις δραστηριότητές του, στο βαθμό που νομιμοποιείται τόσο από το κοινωνικό σώμα, όσο και, ταυτόχρονα, από το πολιτικό κόμμα με το οποίο συνδέεται. Η σχέση αυτή τον εξαναγκάζει να προσδιορίζει τη σχέση με τον καλλιεργητή, επιλέγοντας, όχι την κατεύθυνση της βίαιης πίεσης, αλλά ελαστικές μορφές ελέγχου των όρων παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος. Κατά αυτό τον τρόπο, νομιμοποιούνται και οι λύσεις που προτείνονται σε πολιτικό-κομματικό επίπεδο.

Η επίδειξη «ανοχής» των σταφιδοπαραγωγών έναντι των επικοινωνιακών-διαμεσολαβητικών διαδικασιών που πραγματώνονται σε τοπικό επίπεδο και απευθύνονται στους κεντρικούς πολιτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, περνά μέσα από ποικίλα στάδια (πατρωνεία, τοπικοί βουλευτές, κομματάρχες). Τα στάδια αυτά προϋποθέτουν μια πολύμορφη διαδικασία διαπραγμάτευσης, η οποία όμως δεν προκαθορίζεται μονοσήμαντα από τα κόμματα, αλλά επιδρά στις σχέσεις τους με το κοινωνικό στρώμα

των σταφιδοπαραγωγών δεν πρόκειται, δηλαδή, για μια διαδικασία στατική, αλλά δυναμική.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αποδοχής ή της άρνησης των μέτρων που πάρθηκαν στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής με στόχο την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης υπερπαραγωγής.⁸ Το μέτρο της παρακράτησης των αδιάθετων ποσοτήτων του προϊόντος ήταν, κυρίως, εκείνο που προκάλεσε έντονες συγκρούσεις μεταξύ σταφιδικών περιοχών (π.χ. ανάμεσα στην Ηλεία και την Αιγιάλεια), όπως εκφράστηκαν παραστατικά στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Οι τοπικοί βουλευτές, μάλιστα, ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με τα συμφέροντα των περιοχών τους, σε «παρακρατητικούς» και «αντιπαρακρατητικούς», ανεξάρτητα από τις επιλογές που ευνοούσαν τα κόμματά τους στο συγκεκριμένο ζήτημα. Στο γεγονός αυτό συνέβαλλαν σαφώς οι εκπρόσωποι της τοπικής διαμεσολάβησης, οι οποίοι περιόρισαν την εικόνα της κρίσης σε ζητήματα καλής ή κακής εφαρμογής των μέτρων που πάρθηκαν από την πολιτική εξουσία. Οι τοπικοί κομματικοί μηχανισμοί διευκολύνθηκαν κατ' αυτό τον τρόπο, εντάσσοντας παραμέτρους της κρίσης σε πεδία που ελέγχουν και στα οποία ηγεμονεύουν, επειδή ακριβώς διαμεσολαβούν τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους μηχανισμούς που παίρνουν τις πολιτικές αποφάσεις.

Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να αγνοηθεί η προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη να υποβαθμίσει το ρόλο των τοπικών εξουσιαστικών δικτύων, μέσω της κατάργησης των διαφυλίων τελών.⁹ Το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις τόσο στο πλαίσιο των ανταγωνισμών στους κόλπους της κεντρικής εξουσίας, όσο και στο επίπεδο της τοπικών

8. Όσο αφορά τις κρίσεις υπερπαραγωγής της σταφίδας το 19ο αιώνα, βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Αθήνα, Κριτική, 1994, Β. Πατρώνης, «Κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», *Τα Ιστορικά*, 18, 19 (1993), Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας. 1851-1912*, Αθήνα, Ι.Ε.Π.Ε.Τ., 1988.

9. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα. 1830-1922*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σσ. 332-333.

κέντρων εξουσίας. Αυτή η αντίδραση διαμόρφωσε ένα κλίμα έντονου αντιπροστατευτισμού στη λαϊκή βάση. Αντίθετα, μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα, η έναρξη της σταφιδικής κρίσης ορομολόγησε τη διαμόρφωση ενός κλίματος υπέρ του κρατικού προστατευτισμού, με την παρέμβαση των τοπικών μηχανισμών της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης και των κομματικών δικτύων. Οι μηχανισμοί αυτοί αναλαμβάνουν να διευθετήσουν την κρίση, διαπραγματευόμενοι και διαχειριζόμενοι τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τις τοπικές αντιπαλότητες που προκαλούνται εξαιτίας των ιδιομορφιών κάθε σταφιδικής ζώνης.

Η διαδικασία διατύπωσης των διαφορετικών αιτημάτων, που αντικατοπτρίζουν τις τοπικές αντιπαλότητες, μεταθέτουν το πεδίο της σύγκρουσης από την κεντρική πολιτική εξουσία σε τοπικό επίπεδο.¹⁰ Στην περίπτωση της προσπάθειας του Τρικούπη, να περιορίσει τις εξουσίες των τοπικών μηχανισμών, η σύγκρουση μεταφέρθηκε σε κεντρικό επίπεδο μέσω των ίδιων δικτύων που αντιπροσώπευαν την τοπική εξουσία, αντιδρώντας στον περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους.

Την ίδια εποχή, είναι συχνές οι μετακινήσεις από το ένα κόμμα στο άλλο βουλευτών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν σταφιδικές περιοχές που δεν ικανοποιούνται από την εφαρμογή των ρυθμίσεων της κρατικής παρέμβασης. Ως αιτία των αποχωρήσεων από τα κόμματά τους επικαλούνται τον «άδικο» χαρακτήρα των κρατικών μέτρων. Η κινητικότητα που παρατηρείται στο πλαίσιο των μετακινήσεων αυτών εκφράζει τη λογική των τοπικών αντιπαλοτήτων και όχι των πολιτικών αντιθέσεων. Οι τοπικές αντιπαλότητες και οι μηχανισμοί διαχείρισής τους εγκλωβίζουν τα κοινωνικά αιτήματα των σταφιδοκαλλιεργητών στο πεδίο που ορίζει η πολιτική εξουσία. Κατ' αυτό τον τρόπο, παραμένουν ακλόνητοι οι βασικοί όροι δόμησης του

10. Ο βουλευτής Κορινθίας Δ. Πετρίδης χαρακτηρίζει την περιφέρειά του, όπως και την περιφέρεια Αιγιάλειας, αδικημένες εξαιτίας του μέτρου της παρακράτησης που, αντίθετα, ευνοούσε περιφέρειες οι οποίες παρήγαν κατώτερες ποιότητες, όπως η Ηλεία. Τα αίτια της αδικίας τα εντόπιζε στις τοπικές συνθήκες καλλιέργειας αλλά και στις ιδιαιτερότητες διακίνησης του προϊόντος κατά περιοχή. Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ', σύνοδος Α', συνεδρίαση 37, 30 Ιουνίου 1895, σσ. 769-771.

σταφιδικού μοντέλου, παρ' όλες τις συγκρουόμενες απόψεις που διατυπώνονται κατά καιρούς.

Μόνο σε περιόδους και σε περιοχές, όπου τα κομματικά δίκτυα δε μπορούν να εξασφαλίσουν συνθήκες κύρους και αναπαραγωγής των τοπικών διαμεσολαβητικών μηχανισμών, παρατηρείται το φαινόμενο της απονομιμοποίησης τόσο των πρώτων, όσο και των δεύτερων.¹¹ Πρόκειται για την περίοδο, κατά την οποία η κοινωνική διαμαρτυρία απεργλωδίζεται από τα όρια που θέτει το πολιτικό πεδίο και τα υπερβαίνει, νομιμοποιούμενη μέσω της ανάδειξης των παραδοσιακών στοιχείων της διαμαρτυρίας αγροτικού τύπου, η οποία συνδέεται, ακόμα, με την παρουσία αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων που δρούσαν κυρίως στην Ηλεία και στην Αχαΐα.¹²

Η αδυναμία διαχείρισης της κρίσης προκαλεί αυτόματα την κρατική καταστολή, η οποία προξενεί, με τη σειρά της, την αντίδραση των τοπικών εξουσιαστικών μηχανισμών κατά των αποφάσεων που λαμβάνονται σε κεντρικό επίπεδο. Τα τοπικά κομματικά δίκτυα απονομιμοποιούνται σε τοπικό επίπεδο, αφού δεν μπορούν να αποτρέψουν την αρνητική παρέμβαση του κράτους και, συνεπώς, φαίνονται ότι διαμεσολαβούν ανεπιτυχώς τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με την κεντρική εξουσία. Τότε, τα τοπικά πολιτικά και κομματικά δίκτυα και προκειμένου να αναστρέψουν αυτή την πορεία, συμμετέχουν στην τοπική κοινωνική διαμαρτυρία και, κάποιες φορές, την ελέγχουν με αυτόν τον τρόπο, συμβάλλοντας έτσι στην εκτόνωση των εντάσεων. Αυτού του τύπου η αντίδραση αναδεικνύε-

11. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κρίση του πιστωτικού συστήματος την περίοδο 1892-1895 που ήρθε ως αποτέλεσμα των αρνητικών κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών που προκάλεσε η σταφιδική κρίση. Συγκεκριμένα, θίχτηκαν διαμεσολαβητικά στοιχεία που ρύθμιζαν τα ποσοστά τραπεζικών χορηγήσεων προς τα κόμματα, κυρίως σε προεκλογικές περιόδους, με αποτέλεσμα τη δυσλειτουργία των τοπικών κομματικών μηχανισμών παρέμβασης στον αγροτικό χώρο. Η δυσλειτουργία των κομματικών μηχανισμών συμβάλλει ταυτόχρονα στην έκπτωση του κοινωνικού κύρους των εκπροσώπων της διαμεσολαβητικής διαπραγματεύσεως, βλ. σχετικά Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, τ. Γ', ό.π., σσ. 115-116, 178.

12. Βλ. *Σχετικά*, Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία του ύστερου 19ου αιώνα», *δοκίμες*, Β' (1994), σσ. 55-67.

ται, τελικά, σε περιόδους όπου παρατηρούνται φαινόμενα έντονης κοινωνικής όξυνσης, σε μηχανισμό διαχείρισης των εντάσεων και επαναφοράς των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας στα όρια της νομιμότητας. Τα κόμματα αναδεικνύονται πάλι στο μοναδικό μηχανισμό που μπορεί να απαντήσει στην κρίση και να αποκαταστήσει την επικοινωνία ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και την κεντρική εξουσία.